

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA XIZR OBRAZI TALQINI

Ergasheva Ozoda Olimjon qizi*Samarqand davlat pedagogika instituti talabasi**Ilmiy rahbar: Sharipova Sunbula Ahad qizi**Samarqand davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu fundamental tadqiqotda turkiy adabiy manbalarda Xizr obrazining lirik va epik tabiati qiyosiy-tarixiy, gnoseologik hamda matniy tahlil aspektida keng ko‘lamda o‘rganilgan. XIV asr nasriy yodgorligi “Qisasi Rabg‘uziy” asl matni parchalari hamda XV asr so‘z san‘ati cho‘qqisi Alisher Navoiy g‘azabiyoti asosida obrazning funksional-semantik evolyutsiyasi, tasavvufiy-irfoniy talqinlari, badiiy ramz va falsafiy mijoz sifatida namoyon bo‘lish xususiyatlari hamda mumtoz badiiy matndagi lingvopoetik o‘rni mukammal darajada yoritilgan.*

Abstract: *In this fundamental study, the lyrical and epic nature of the image of Khizr in Turkic literary sources is extensively studied in terms of comparative-historical, epistemological and textual analysis. Based on fragments of the original text of the 14th-century prose monument “Qisas Rabguziy” and the 15th-century ghazal of Alisher Navoi, the pinnacle of word art, the functional-semantic evolution of the image, its mystical-mystical interpretations, the features of its manifestation as an artistic symbol and philosophical client, and its linguopoetic place in the classical literary text are fully illuminated.*

Kalit so‘zlar: *Xizr, Rabg‘uziy, Alisher Navoiy, g‘azal, ilmi ladun, Obi hayot, Zulmat, irfoniy simvolizm, adabiy evolyutsiya, chig‘atoy tili, matn poetikasi, filologik tahlil, arxetip, matniy iqtibos.*

Keywords: *Khizr, Rabguziy, Alisher Navoi, ghazal, ilmi ladun, Obi hayot, Zulmat, mystical symbolism, literary evolution, Chigatay language, text poetics, philological analysis, archetype, text quotation.*

Klassik turkiy adabiyotda badiiy obrazlar tizimining shakllanishi, lirik va epik sathdagi ko‘p asrlik dinamik taraqqiyoti bevosita muayyan davrning ijtimoiy-madaniy tabiati, diniy-falsafiy qarashlar silsilasi, sinkretik dunyoqarash hamda janriy tizim qonuniyatlari bilan belgilanadi. Insoniyat badiiy tafakkurining eng qadimiy, transsentendal va universal arxetiplaridan biri bo‘lgan Xizr (Xidir) obrazi ham turkiy yozma adabiyoti makonida statik holatda qolmay, asrlar va davrlar kesimida jiddiy semantik siljishlar, falsafiy evrilishlar va ontologik mohiyat o‘zgarishlarini boshdan kechirdi. Bu obraz o‘z poydevoriga ko‘ra ham qadimgi mifologik qatlamlar (shumer-akkad eposlaridagi Gilgameshning hayot suvini

qidirishi, qadimgi turkiy mifologiyadagi qiyinchilikda yo‘l ko‘rsatuvchi xaloskor ruxlar — Er Xidir) hamda islomiy gnoseologiya (Muqaddas Qur'onning Kahf surasidagi ilohiy qissa) sintezidan iborat bo‘lib, uning ilk mukammal epik va silliq nasriy talqini XIV asr obidasi Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziyning "Qisasi Rabg‘uziy" asarida ko‘rinsa, oliy darajadagi lirik-metaforik ko‘rinishi, falsafiy-estetik takomili Alisher Navoiy ijodida o‘zining eng yuksak konseptual va badiiy cho‘qqisiga ko‘tarildi. Ushbu ikki buyuk davr, ikki xil adabiy til muhiti va ikki ulug‘ ijodkor merosida Xizr obrazining qiyosiy o‘rganilishi, turkiy nasrdan lirik tizimga o‘tishdagi poetik transformatsiyani tadqiq etish o‘zbek adabiyotshunosligida janrlar poetikasi va badiiy tafakkur evolyutsiyasini belgilashda fundamental ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Nosiruddin Rabg‘uziy o‘zining "Qisasi Rabg‘uziy" (1310-yil) asarida, xususan, asarning ikkinchi kitobidan o‘rin olgan "Muso bilan Xizr qissasi"da teotsentrik determinizm va mutloq bilish falsafasining o‘ziga xos nasriy konsepsiyasini ilgari suradi. Muallif bu o‘rinda Xizr obrazini shunchaki ko‘chma ma‘nodagi mavhum lirik yoki timsoliy qolipda emas, balki muayyan epik makon va cheklangan zamonda real harakat qiluvchi, ilohiy irodani zohiriy dunyoda bevosita ijro etuvchi tirik shaxs, yo‘l ko‘rsatuvchi, murshidi kamil va sirlar tashuvchisi sifatida gavdalandiradi. Islom gnoseologiyasidagi zohiriy ilm, ya‘ni inson aqli, mantiq qonuniyatlari, empirik tajribalar va ijtimoiy qonun-qoidalarga asoslangan shariat mezonlari hamda botiniy ilm, ya‘ni ilohiy inoyat natijasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri qalbga beriladigan maxfiy ma‘rifat — ilmi ladun to‘qnashuvi ushbu qissaning bosh poetik va falsafiy poydevorini tashkil etadi. Rabg‘uziy yaratgan Xizr obrazi aynan inson mantiqi, kundalik sezgi a‘zolari va cheklangan sotsial tajribasi mutloq o‘zlik qiladigan o‘sha transsentendal, ya‘ni g‘aybiy bilimlarning faol va qat‘iy sub’ektidir.

Asarning asl matni strukturasi e‘tibor qaratsak, Xizrning Muso alayhissalomga qo‘ygan birinchi va bosh sharti eski o‘zbek tilining lakonik tabiati bilan ifodalanadi. Asarda Xizr sayohat oldidan talabini quyidagicha qat‘iy qo‘yadi: Aydi: “Agar manga ergashur bo‘lsang, narsadin so‘rmag‘il, to o‘zum senga aytmasuncha” (Qisasi Rabg‘uziy, 88-bet).

Ushbu iqtibos obrazning mutloq ustozlik va ilohiy sirlardan voqiflik maqomini belgilaydi. Yo‘lga chiqqanlaridan keyingi uchta mashhur epizod — kemanding teshilishi, bolaning o‘ldirilishi hamda baxil qavm qishlog‘idagi yiqilayotgan devorning haq olinmasdan tiklanishi matnda aniq va tizimli bayon qilingan.

Kema voqeasida Xizrning harakati tashqi tomondan ziyon yetkazishdek ko‘rinadi. Asarda bu sahna quyidagicha tasvirlangan: "Kemi ichinda bir taxtani qopardi, kemini teshti" (Qisasi Rabg‘uziy, 88-bet). Keyinchalik bu amalining botiniy sababini tushuntirar ekan, asarning keyingi sahifalarida Xizr tilidan shunday deyiladi: "Ul kemi miskinlarning erdi, daryoda

ishlar erdi. Tiladim kim ayblig‘ qilg‘aymen, neshakim ilgerilerinda bir malik erdi, har bir butun kemini zulm birla olur erdi" (Qisasi Rabg‘uziy, 90-bet).

Filologik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bu parcha orqali Rabg‘uziy ijtimoiy himoyasiz qatlamni (miskinlarni) zolim podshoh g‘asbidan asrash uchun vaqtinchalik nisbiy yomonlik (kemani nuqsonli qilish) ortiga yashiringan mutloq ezgulik g‘oyasini ilgari suradi. Ikkinchi, eng fojiali va insoniy mantiqni larzaga keltiradigan sahna — bolaning o‘ldirilishi voqeasidir. Matnda ushbu holat shunday ifodalanadi: "Yoridilar, bir o‘g‘langa yo‘luqtilar, ul o‘g‘lan birla o‘ynar erdilar. Xidir ul o‘g‘lanni tutti, o‘ltürdi" (Qisasi Rabg‘uziy, 89-bet). Bu og‘ir amalning sababi esa Xizr tomonidan quyidagicha ochiladi: "Yana ul o‘g‘lan erdi, atası-anasi mo‘min erdi, qorquqtımız kim ularni azdurmadi, tug‘yong‘a va kufrg‘a salmag‘ay" (Qisasi Rabg‘uziy, 90-bet).

Ushbu parcha Rabg‘uziy dunyoqarashida jismoniy hayotdan ko‘ra ma‘naviy-ruhiy hayot va iymon butunligi ustun turishini, Xizr esa kelajak fojialarining oldini oluvchi ilohiy taqdir ijrochisi ekanini ko‘rsatadi. Uchinchi epizodda esa mehmondo‘stlikni unutgan qavmning devorini tiklash sahnasi keladi. Asl matnda o‘qiymiz: "Bir kentga yettiler, ul kent elindin tamom tiladiler, ularni mehmondo‘stluqqg‘a qabul qilmadilar. Ul kent ichinda bir tam ko‘rdiler, yiqilg‘ali turur erdi, Xidir anı eli birla turg‘uzdi" (Qisasi Rabg‘uziy, 89-bet). Buning sababi esa solih otaning merosini asrash g‘oyasi bilan bog‘lanadi: "Yana ul tam erdi, ul kentda ikki yetim o‘g‘lanning erdi. Ul tam ostinda ularnung xazinası bor erdi. Ataları solih kishi erdi, Rabbung tiladi kim ul ikki o‘g‘lan balog‘atg‘a yetseler, xazinalarını chiqarsalar" (Qisasi Rabg‘uziy, 91-bet).

Rabg‘uziy prozasida mana shu iqtiboslar orqali "Nisbiy yomonlik" (zohirdagi fojia) va "Mutloq yaxshilik" (botindagi ilohiy hikmat) tushunchalari mukammal muvozanatga keltiriladi. Xizr — vaqt va makon zanjiridan uzilgan, voqelikning yakuniy oqibatini ko‘ra oluvchi absolyut ong simvalidir.

XV asrga kelib, ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy lirikasi, xususan, uning "Xazoyinul-ma‘oniy" devonlaridagi g‘azallari kontekstida Xizr obrazi o‘zining mana shu epik va nasriy realligidan butunlay ajralib, lirik ramz, poetik troponim va oliy darajadagi talmeh vositasi darajasiga ko‘tariladi. Navoiy Rabg‘uziy qo‘llagan an‘anaviy diniy-tarixiy va mifologik syujet elementlarini, ya‘ni Xizr shaxsini, u kezgan Zulmat dunyosini va u erishgan Obi hayot chashmasini o‘z lirik olamining markaziga ko‘chiradi va ularni ishq hamda tasavvuf falsafasi prizmasida chuqur metaforizatsiyaga uchratadi. Navoiy g‘azabiyotidagi Xizr obrazi shunchaki bir qahramon emas, balki lirik qahramonning (oshiqning) ichki ruhiy evrilishlarini, ruhiyatining baland-pastligini va ma‘shuqa jamolining beqiyosligini ko‘rsatuvchi ko‘p qatlamli estetik asbobdir. Mumtoz sharq poetikasi va g‘azal mantiqida ma‘shuqaning la‘l labi yoki hayotbaxsh og‘zi jismga mangu tiriklik beruvchi "Obi hayot"ga, unga erishish yo‘lida

oshiq boshidan kechiradigan ayriliq, hijron va uqubat mashaqqatlari esa adashishlar vodiysi bo‘lgan "Zulmat" sahrosiga o‘xshatiladi. Bu o‘rinda lirik qahramon — oshiq o‘zini o‘sha Zulmat ichra hayot suvini qidirib g‘urbat chekkan Xizrga qiyoslaydi. Navoiy o‘zining mashhur g‘azallaridan birida ushbu holatni shunday tasvirlaydi:

Zulmati zulfing aro la’ling labingdur Xizrvash,
Kim aning la’li labidin tirilur joni xarob.

Ushbu go‘zal baytning chuqur filologik va lingvopoetik tahlili shuni ko‘rsatadiki, Navoiy ma’shuqa zulfining tim qoraligini va yuzni yopib turgan holatini zulmat dunyosiga, uning o‘sha zulf ichidan ko‘rinib turgan jon baxsh etuvchi la’l labini esa Xizrvash (Xizr kabi) tiriltiruvchi qudratga ega manbaga o‘xshatmoqda. Xizr o‘z laqabi va mifologik tabiati bilan o‘lik jismga qayta jon beruvchi sifatga ega, biroq shoir bu o‘rinda lirik qahramonning g‘urbat va ishq tufayli tamomila xarob bo‘lgan, o‘lim yoqasiga kelgan jonini qayta tiriltirishga qodir yagona haqiqiy narsa ma’shuqaning labi ekanini ta’kidlab, an’anaviy talmeh timsolini yuksak poetik mubolag‘a darajasiga olib chiqadi.

Navoiy o‘z lirik quvvatini namoyish etish jarayonida Xizr timsolini faqatgina bitta bayt doirasida qoldirmaydi, balki asardan asarga uning falsafiy yukini chuqurlashtirib boradi. Masalan, boshqa bir g‘azalida ma’shuqaning labidagi o‘sha jozibani "Iso nafasi" (Masih) va "Xizr suvi" sintezida tasvirlaydi:

Labi Xizru dami Iso erur la’ling, vale g‘ofil,
Ki o‘lturmakda ham bor asru beparvo mijozi yor.

Ushbu baytda shoir talmeh san’atining eng murakkab usullaridan birini qo‘llamoqda. Ma’shuqaning labi bir vaqtning o‘zida ham Xizrning obi hayotiga, ham Isoning o‘liklarni tiriltiruvchi nafasiga o‘xshatiladi. Biroq bu yerdagi eng go‘zal tazod va lirik ziddiyat shundaki, Xizr ham, Iso ham faqat tiriklik berish bilan mashhur bo‘lgan zotlardir, lirik qahramonning yori esa ham hayot berishga, ham shafqatsizlarcha o‘ldirishga (hijron azobida) qodir bo‘lgan mutloq hukmdordir. Shoir shu tariqa an’anaviy diniy va mifologik arxetiplarni oshiq va ma’shuqa munosabatlaridagi ruhiy polifoniyani ochish uchun xizmat qildiradi. Biroq ko‘p o‘rinlarda va eng muhim falsafiy g‘azallarda Navoiy lirik qahramonning, ya’ni oshiqning maqomi va ishqdagi irodasini Xizrdan ancha baland qo‘yadi. Chunki sharq mifologik va diniy an’anasiga ko‘ra, Xizr abadiy hayot suvini topish uchun moddiy dunyodagi qorong‘ulikdan, geografik chashmadan najot qidirgan va jismoniy boqiylikka erishgan bo‘lsa, Navoiy yaratgan haqiqiy oshiq bu ilohiy suvni ma’shuqaning, ya’ni Haq taoloning husni tajalliysidan, o‘zining qon bo‘lgan qalb olamidani topadi. Oshiq jismoniy tiriklikni emas, ma’naviy va irfoniy abadiyatni istaydi. Shoir ushbu haqiqatni quyidagicha satrlarga joylaydi:

G‘aming chekkan gadosi davlatidin Xizrga kulgusi,
Agar bilsa edi Zulmat ichinda chekkan afg‘onin.

Baytning lirik mag‘zi shuni ko‘rsatadiki, Haq ishqining g‘amida yonayotgan gado (oshiq) o‘z ruhiy davlati va topgan botiniy nuri oldida Xizrning jismoniy tirikligini arzimas narsa deb biladi va uning ustidan kuladi. Chunki Xizr Zulmat ichida oddiy suv qidirib yurgan paytda, oshiq o‘z qalbining qorong‘u daryolarida ilohiy ma‘rifat asrorini kashf etgan edi.

Navoiyning tasavvufiy yo‘nalishdagi va falsafiy qatlamga ega bo‘lgan g‘azallarida esa Xizr obrazi bevosita Pir, yo‘l ko‘rsatuvchi Murshidi kamil simvoli sifatida namoyon bo‘ladi. Tariqat sahrosiga va suluk yo‘liga kirgan solik (yo‘lovchi) ma‘rifat qiyinchiliklarida, nafs balosi va shaytoniy vashvashalar zulmatlarida adashib, halok bo‘lmasligi uchun unga ruhoniyl madad beruvchi, to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatuvchi Xizr tabiatli, ladun ilmidan voqif ustoz zarurdir. Shoir iymoviy, talmeh va tazod san‘atlarini yuksak mahorat bilan qo‘llash orqali Xizr ismini she‘rning lirik mikrokosmosiga shunday singdirib yuboradiki, natijada o‘quvchi ko‘z o‘ngida tarixiy-afsonaviy shaxs emas, balki qalb kechinmalarining, irfoniyl evrilishlarning, ruhiyl yuksalishlarning nozik poetik aksi namoyon bo‘ladi. Buni shoirning quyidagi mukammal va dahoona bayti misolida ham atroflicha, ilmiyl kuzatishimiz mumkin:

Topmadi Xizr o‘q o‘shal suvni va lekin topgusi,
Har kim gado bo‘lsa sening ko‘ying gubori xayli.

Ushbu baytda shoir oddiy mantiqni butunlay parchalab, o‘ta og‘ir va go‘zal irfoniyl haqiqatni ilgari surmoqda: Xizr o‘zi qidirgan jismoniy hayot suvini haqiqiy va mutloq ma‘noda topgani yo‘q, chunki u topgan suv faqat foniylkka mahkum jismga vaqtinchalik boqiylik berdi, xolos. Asl, haqiqiy, ilohiy ma‘naviy abadiyat suvi — bu Haq ko‘chasining guboridir, ya‘ni Mutloq Ma‘shuqa yo‘lida butun borlig‘idan kechib, xokisor, tuproq va fano bo‘lishdir. Kimki Iloh ishqining ko‘chasida tuproq bo‘lish darajasiga yetsa, u Xizr dan ko‘ra buyukroq, uning ilmidan ko‘ra chuqurroq va boqiyroq ruhiyl saodatga, ya‘ni tasavvuf falsafasidagi baqobillah (Haq bilan boqiy qolish) maqomiga erishadi. Tasavvufiy fano va baqo konsepsiyasi Navoiyl qalamida Xizr obrazini o‘ziga xos tarzda badiiy inkor etish yoki undan ma‘naviy jihatdan o‘zib ketish orqali yuksaltiriladi.

Navoiyl she‘riyatidagi ifoda tizimini yanada chuqurroq tahlil qilsak, Xizr simvolining shoirning ijodkorlik tabiati va falsafiy dunyoqarashiga daxldor yangi qirralari ochiladi. Shoir o‘zining ijodiy salohiyatini ma‘naviy abadiyat suvi sifatida baholar ekan, uni yana o‘sha an‘anaviyl mifologema bilan bog‘laydi:

Xizr suvi chiqdi yana bir bor bu qora dautdin,
Navoiyl tab‘idin oqdi xisoli pok so‘z, go‘yo.

Bu o‘rinda shoir faxriya janrining yorqin namunasini ko‘rsatmoqda. Uning "qora dauti", ya‘ni siyohdoni o‘sha mashhur va qorong‘u "Zulmat" o‘lkasiga, uning dautidan sizib chiquvchi qora siyoh esa insoniyat qalbiga mangu ma‘naviy hayot beruvchi "Xizr suvi"ga muqoyasa qilinmoqda. Demak, shoir uchun haqiqiy abadiyat moddiy yoki jismoniy

yashashda emas, balki qog‘ozga muhrlangan va ruhlarni tiriltirishga qodir bo‘lgan "pok so‘z"dadir.

Nosiruddin Rabg‘uziy nasridan Alisher Navoiy she‘riyatigacha bo‘lgan bir yarim asrlik yirik tarixiy-badiiy va adabiy davrda Xizr obrazining boshidan kechirgan ulkan semantik evolyutsiyasi turkiy adabiy tilning, milliy badiiy tafakkurning taraqqiyot qonuniyatlarini, janrlararo sintez imkoniyatlarini hamda poetik tafakkurning naqadar o‘sganini yaqqol ko‘rsatadi. Rabg‘uziy "Qisasi Rabg‘uziy" asarida asosan matnning epik syujet chizig‘ini harakatlantiruvchi, uning falsafiy, falsafiy-teologik yukini, murakkab taqdir va determinizm muammolarini ko‘taruvchi, insonlarni sabrga va botiniy hikmatni anglashga chorlovchi yetakchi nasriy sub’ekt sifatida Xizrdan unumli foydalangan bo‘lsa, Alisher Navoiy uni o‘zining murakkab, serqatlam, ko‘p ma’noli va ramzlar bilan bezatilgan lirik tizimiga, ya’ni g‘azal iqlimiga badiiy vosita, chuqur falsafiy metafora, talmeh va estetik fon sifatida muvaffaqiyatli integratsiya qildi. Prozadagi real, diniy-ta’limiy va ijtimoiy-axloqiy xarakterga ega bo‘lgan jonli obraz she‘riyat sathida o‘ta nozik, ko‘p ma’noli, irfoniy va ishqiy simvolga aylandi. Bu universal semantik siljish turkiy proza va poeziyaning o‘zaro dialektik aloqasini ilmiy jihatdan ko‘rsatish bilan birga, o‘zbek adabiyoti tilining leksik-semantik va estetik imkoniyatlari oddiy epik bayonchilikdan murakkab falsafiy-lirik polifoniya sari qanchalik yuksallib, mukammallashib va jahonshumul ahamiyat kasb etib borganini fundamental va o‘rinli tarzda to‘liq isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. Ikkinchi kitob. (Nashrga tayyorlovchilar: E.Fozilov, H.Dadaboyev). – Toshkent: Yozuvchi, 1991. – B. 88-91.
2. Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoni. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. – Toshkent: Fan, 1987-1990.
3. Ergashxo‘jayeva M. Alisher Navoiy lirikasida talmeh san’ati va an’anaviy obrazlar. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2015.
4. Yoqubov H. O‘zbek adabiyotida badiiy obraz evolyutsiyasi. – Toshkent: Fan, 2008.
5. Axmedov S. Turkiy adabiyotda qissa janri va uning poetik xususiyatlari. – Toshkent: Noshir, 2012.
6. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Sharq, 2009.